

MONOPOLVÁLLALATOK ÉS A PIACI VERSENY A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN

A magyar gazdasági reform — amely szervezetenként biztosítja a népgazdasági tervek primátusának alárendelt piaci mechanizmusok aktivizálódását — továbbfejlesztésének napjainkban aktuális egyik fontos kérdése a technikai fejlődés és a nagyvállalati szervezetek, valamint a valóságos piaci viszonyok szocializmusbeli összefüggésének, vagy más szavakkal fogalmazva a monopolisztikus helyzetbe került nagyvállalatok és a piaci verseny viszonyának sokoldalú elemzése.

Nemcsak a társadalmi szükségletek rugalmasabb, jobb kielégítése és a műszaki haladás meggyorsítása érdekében szükséges a központi gazdasági szabályozásnak megtalálni azokat a hatékony gazdaságpolitikai eszközöket, amelyeknek révén gyakorlatilag megoldható a nagybani termelés előnyeinek és a piaci verseny pozitív hatásainak kívánatos összekapcsolása, hanem a monopolvállalatok és a piac viszonyának vizsgálata elméleti szempontból is jelentős.

A marxista közgazdászok a modern tőkés monopoliumot — Lenin munkássága nyomán — a fejlett tőkés termelési viszonyok fő minőségi jellemző vonásának tekintik. Ugyanakkor a szocialista gazdálkodás legújabb hazai fejlődési tapasztalatai azt tanúsítják, hogy a termelési koncentráción alapuló, ártermelő szocialista nagyvállalataink egy része a szűk belső piacon kizárólagos, uralkodó helyzetbe került, melynek következtében megtartásuk gyakran monopolisztikus vonásokra emlékeztet.

Jelen keretek között azt tekintjük alapvető feladatunknak, hogy az eddigi tapasztalatok alapján a szocialista ártermelés különös társadalmi-gazdasági jelenségei közül *a monopolvállalatok kialakulásának, fogalmuk és tevékenységük értelmezésének, valamint a piaci versennyel való viszonyuk néhány kérdéséről általánosítható megállapításokat tegyünk.* Nem vállalkozhatunk a kérdéskomplexum minden összefüggésének felvázolására és értékelésére. Kizárólag az ipari termelésben kialakult monopolhelyzeteket vizsgáljuk. Eltekintünk a népgazdaság más területeinek (mezőgazdaság, kereskedelem, szolgáltatások, stb.) a témával összefüggő kérdéseitől. Végül hangsúlyozzuk; Magyarország gazdasági fejlődéséből és sajátos feltételeiből kiindulva vonunk le néhány következtetést, amelyek nem feltétlenül vonatkoznak a szocialista országok általános fejlődési tendenciáira.

I. Koncentráció és monopolvállalatok hazánk iparában

A szocialista magyar állam a termelési eszközök társadalmi tulajdonbavétele után a modern technika (termelőerők) fejlődési követelményeinek megfelelően és a direkt irányítási rendszer tökéletesítése érdekében az elmúlt évtizedek alatt központi intézkedésekkel tudatosan végrehajtotta az ipari termelés nagyarányú centralizációját. Az erőteljes szervezeti centralizáció fő tényezői az államosítások idején végrehajtott vállalat összevonások, az új ipari üzemek létesítése és az 1962—64 között lezajlott nagy átszervezés intézkedései voltak. A centralizációs folyamatot az ipari termelés alig kisebb méretű koncentrációja kísérte.

A végbement centralizációs folyamat határozottan *lecsökkentette az ipari vállalatok számát*, a koncentráció pedig megnövelte a termelőegységekre jutó termelési feltételek mennyiségét és minőségét. 1950 és 1965 között az önálló vállalatok száma 41⁰/₀-kal, 1427-ről 839-re csökkent. Ugyanakkor az egy vállalatra

jutó dolgozók száma mintegy 3,5-szeresére, 336-ról 1183-ra növekedett. Az ipari termelés centralizációjának és koncentrációjának eredményeként jelenleg hazánkban az 5000 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokban, amelyek az összes ipari vállalatok 4,7%-át jelentik, dolgozik a munkások 34,5%-a és termelik az ipari termelés mintegy 27%-át!¹ Ilyen magas koncentrációs színvonalat sem a környező szocialista országokban, sem a fejlett tőkés országokban nem találunk.

A részletesebb nemzetközi összehasonlításokból adódik az a következtetés, hogy, bár hazánkban az ipari termelés alapvetően célszerű centralizációja és koncentrációja — a szakosodás és a nagyüzemi termelés előnyeinek elterjedése útján — az elmúlt évtizedekben egyik lényeges tényezője volt az ipari termelés és a hatékonyság növekedésének, az ország méreteit és ipari fejlettségét tekintve iparunk túlzottan centralizált és koncentrált.

Az erőteljes koncentrációs folyamattal összefüggésben növekedett a vállalatok átlagos nagysága, ami az optimális vállalati méretig gazdaságos is. A központi gazdaságirányításnak azonban állandóan vizsgálnia kell az ágazatonként különböző, időszakonként változó optimális vállalat kritériumait, mert a technikai fejlődés szervezeti-gazdasági követelményén túllépő nagyvállalatok az indirekt gazdaságirányítás körülményei között kedvezőtlen és indokolatlan monopolisztikus magatartást tanúsíthatnak.² Ezen típusú nagyvállalatok mellett — a technikai fejlődés mai színvonalán — szükségszerűen léteznek olyan optimális méretű nagyvállalatok, amelyek az adott iparágakban a termékek túlnyomó részét, vagy teljes mennyiségét egyedül állítják elő és forgalmazzák. A termelési feltételek nagyfokú koncentrációja alapján e nagyvállalatok a szűk belső piacon uralkodó helyzetbe kerülhetnek.

Az ipari tevékenység mind nagyobb részének nagy szervezeti egységekbe történő összevonása útján született nagyvállalatok elterjedése és a jelenlegi helyzetre nagyon jellemző, amely egyben a monopol-jellegű vállalatok kialakulásának folyamatát is jelzi, az egyes iparágak öt legnagyobb vállalatának részesedése az illető iparágak összes foglalkoztatottjainak számából. Magyarországon 1950-ben az öt legnagyobb vállalat 8 iparágban, az iparágak 16%-ában, foglalkoztatta az összes létszámot. 1965-ben már 21 iparág, az iparágak 37%-ában, összlétszámát foglalkoztatta 5, vagy ötnél kevesebb vállalat. Ezen belül 12 iparágban, az iparágak 11%-ában egy-egy vállalatnál összpontosult az ágazat teljes tevékenysége. (Példaként említjük az abesztiipart, az üvepipart, a papíripart, a selyem, a cukor- az édesipart és 1970-ig a söripart). Négy iparágban két-két vállalat, három iparágban pedig 3—3 vállalat fogta át az ágazati tevékenység egészét.³

A koncentráció folyamatának és színvonalának jellemzéséről elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a magyar iparban a technikai fejlődés oldaláról kiindulva batottak olyan objektív tendenciák, amelyek a gazdaságpolitikai intézkedésekben keresztül néhány ágazatban az egész ágazatot uraló egy, vagy néhány óriásvállalat kialakulását vonták maguk után. A közgazdászok többségének véleménye meg-egyezik abban, hogy e kizárólagos helyzetben levő egy, vagy néhány nagy vállalat tevékenysége szükséges és célszerű az alapanyaggyártás és a feldolgozóipar egyes területin. De egyöntetűen határozottan vitatják a monopólvállalatok tevékenységét a fogyasztási cikkek és a könnyűipar (pl. textilgyártás) egyes területein.

1. Az ipar koncentrációja. KSH. Budapest, 1967/3.

2. Megjegyezzük, hogy az országos nagyvállalatok helyzetének felülvizsgálata során 1970-ben a Gazdasági Bizottság öt nagyvállalat decentralizálását rendelte el.

3. I. m. Az ipar koncentrációja. 17. old.

Ha a társadalmi tulajdon kereteiben működő vállalatok munkamegosztásból eredő külső kapcsolatait és belső mechanizmusát a szocialista állam az áruviszonyok kikapcsolásával, vagy aktív gazdasági szerepük elismerése nélkül szervezné meg, akkor a termelés adott területén túlsúlyban levő nagyvállalatok pusztán technikai-szervezeti képződményeknek minősülnének. A termelőerők jelenlegi fejlettségi fokán azonban a termékek a szocializmusban is áruk, s így a vállalatok kölcsönös kooperációs kapcsolatai áruviszonyokká válnak. A társadalmi munkamegosztás talaján tulajdonilag valamely fokon *elkülönült, különérdekű és önállóan gazdálkodó vállalatok*, tehát *a valóságos piaci folyamatokhoz* (köztük a piaci verseny) kapcsolódnak és egyben annak *aktív tényezői*. Az indirekt irányítási rendszerben, amely szervezetenként biztosítja a szabályozott szocialista piac funkcionálását, *a munkaráfordítások technikai-gazdasági különbségein nyugvó hatékonyság differenciái tényleges gazdasági (jövedelmezőségi) erőfölényt kölcsönöznek az esélyes versenytársak nélkül óriásvállalatoknak a szocializmusban is*. A koncentrációs faktor mellett tehát az áruviszonyok természetében rejlő tendenciák, egyenlőtlenségek azok, amelyek elkerülhetetlenné teszik a monopóliumhelyzetben levő vállalatok, vagyis a monopóliumvállalatok létezését a szocialista gazdaságban.

Ipari monopóliumvállalatnak⁴ nézetünk szerint azt a koncentráción alapuló egyedüli (vagy egy-két) nagyvállalatot tekintjük, amely meghatározott termékek tekintetében a beszerzés, a termelés és az értékesítés területén a verseny korlátozása révén, vagy annak hiányában — legalábbis a belpiacon — kizárólagos helyzetbe jut. Ha e vállalat mérete megfelel a technikai fejlődés követelményeinek, akkor tevékenysége gazdaságilag szükséges is, ésszerű is. Ezt a nagyvállalatot ezért reális, vagy tényleges monopóliumvállalatnak nevezhetjük.

A monopóliumvállalat általunk használt fenti értelmezéséhez két megjegyzést kell tennünk. Egyrészt mi nemcsak azt tekintjük monopóliumhelyzetbe került nagyvállalatnak, ha egy bizonyos ipari terméket, vagy termékcsoporthoz csak egy vállalat állít elő a belföldi piac számára,⁵ hanem szerintünk akkor is előfordulhat kizárólagos, vagy uralmi helyzet a belpiacon, ha a termékek túlnyomó, vagy teljes mennyiséget néhány nagyvállalat (2—3) termeli és forgalmazza. Másrészt nézetünk szerint a monopóliumvállalatok *nemcsak potenciális gazdasági erőfölénnyel rendelkeznek partnereikkel szemben, hanem tényleges — az értéket belül realizált tartós extrajövedelem formájában — gazdasági fölényvel is.*⁶ Hiszen a monopóliumvállalat lényegesen ismérve a szocializmusban is, hogy kizárólagos erőforrásai alapján az átlagosnál hatékonyabban termel és ezzel arányos tartós extrajövedelmet realizál, amelynek egy meghatározott részét, de nem a teljes mennyiségét a szocialista állam, a jövedelem centralizáció révén, központi feladatok finanszírozására használja fel. A tartós extrajövedelem realizálásához pedig a kedvező termelési feltételek mellett a belpiaci verseny bizonyos fokú korlátozása is kapcsolódhat.

A napjaink gyors technikai fejlődéséből kinövő szocialista monopóliumvállalatok történelmileg először a szűk belső piaccal rendelkező országokban jelennek meg.

4. A „monopólium” kifejezést általánosan a modern tőkés termelési viszonyok jellemzésére foglaltuk le. A monopólium szó használata így a szocializmus különös gazdasági-társadalmi relációinak ábrázolására pejoratív kicsengésű. Jobb, csiszoltabb elnevezés hiányában ezért használok e témakörben a „monopóliumvállalat” kifejezést. Utalva ezzel a tőkés monopóliumok és a szocialista monopóliumvállalatok közötti formai-technikai hasonlóságokra, de a fennálló minőségi különbségekre is.

5. Zala Julia: „A monopóliumok a térvgazdaságban” című tanulmányában ez az álláspontot képviseli. (Pénzügyi Szemle, 1966/1.)

6. Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztályának Tájékoztatója. 1968. aug. Bp.

Tevékenységük azokban az ágazatokban, vagy termékeknel szükséges és gazdaságos, ahol az *optimális vállalatnagyság*, pontosabban, ha egy, vagy egynéhány vállalat *gazdaságos széria nagysága meghaladja, vagy eléri a belsődon realizálható termékmennyiséget*.

A termelésben és a piacon kizárólagos helyzetben levő monopólvállalatok gazdasági erőfölényének a realizálódása azonban más jellegű és formájú, mint a modern tőkés monopóliumoké. A tőkés monopóliumok és a szocialista monopólvállalatok közötti *minőségi különbségnek a forrása az eltérő tulajdonviszonyok és az alapvető termelési viszony*. A két gazdasági kategória közötti hasonlóság pedig főként *a technikai-gazdasági relációkon nyugszik*.

Az alapvető *elvi különbség* nyilvánvalóan az, hogy a tőkés monopólium a kizsákmányolási viszonyok megtestesítője a társadalmi tulajdonban lévő szocialista monopólvállalat pedig továbbra sem a magánérdek kiszolgálója, hanem a nagyüzemi technikai és az individualisan adott munkaerő egyesítésének gazdaságos formája. A tőkés monopólvállalat képes a termékei árát önállóan meghatározni, továbbá a legnagyobb profit elérése *érdekében* a kapacitások kihasználását meghatározni és a műszaki fejlesztést önállóan lelassítani; vagy gyorsítani. Ezzel szemben *a szocialista monopólvállalat csak korlátozott vállalati árpolitikát folytathat*. A korlátokat a jövedelemszabályozás és költségelszámolás rendje mellett az jelenti, hogy a termékek nagy részének az árát az indirekt irányításban is az állam határozza meg. (A fix és liminált árak aránya a forgalomban több mint 50^{0/0}.) Ugyancsak állami-társadalmi intézkedések szabályozzák, illetőleg ösztönzik a szocializmusban a kapacitások kihasználását és a gyors műszaki fejlesztést is.

Nagyon jelentős minőségi különbség a két forma *tevékenységében*, hogy a szocialista állam és a monopólvállalatok viszonya teljesen más, éppen fordított, mint a monopólkapitalizmusban. Szemben a monopólkapitalizmussal, nálunk a monopólvállalatok kialakítását és tevékenységét a szocialista állam szabályozza a népgazdasági érdekeknek megfelelően. A megváltozott viszony eredménye, hogy a monopólvállalatok erőfölénye nálunk nem realizálódhat a társadalom rendszeres megsarcolása útján, ahogy az a tőkés társadalomban jellemző.

A szocializmusban az állam rendelkezik olyan gazdasági és politikai eszközökkel, amelyekkel ügyelni tud arra, hogy monopólvállalatainak tevékenységük társadalmi hatékonyságával arányos vállalati jövedelmet realizáljanak és a társadalmi közterhek viselésében is méltányos részt vállaljanak. Ilyen feltételek mellett a reális monopólvállalatok nem idegen testek a szocialista gazdaságban, hanem a szocialista árutermelés természetes kategóriái, amelyek progresszív szerepet töltenek be a gazdasági fejlődésben. A szocialista állam és a „monopóliumok” megváltozott viszonyára már Lenin is felhívta a figyelmet, amikor arról írt, hogy „... a szocializmus nem egyéb, mint az államkapitalista monopólium után következő lépés. Vagy más szóval: a szocializmus nem más, mint államkapitalista monopólium, mely az egész népet szolgálja, és ennyiben már meg is szűnt kapitalista monopólium lenni”⁷.

De a szocialista gazdálkodásban, különösen annak indirekt irányítási modelljében is *léteznek kedvezőtlen monopolisztikus vonások* a vállalatok gazdasági tevékenységében. Elegendő utalnunk arra, hogy már a direkt irányítási rendszerben is ismeretes volt a vállalatok *burkolt áremelése*. Az új irányítási rendszerben pedig

7. Lenin: „A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene”. Lenin Válogatott Művei II. köt. 140. old. (Kossuth, 1967. Bp.)

a jövedelem növelésben érdekelt vállalatok, közöttük főként a monopólvállalatok a vállalati árpolitikát bizonyos liminált, vagy szabadáras cikkek esetében a jogtalan áremelésre használják fel, vagy a költségek csökkenésének arányában nem csökkentik a termékek árát. Továbbá az is ismeretes, hogy az esélyes vállalati versenytársak nélküli nagyvállalatok elkényelmesedhetnek a szocializmusban is a műszaki fejlesztés, a termékek minőségének az állandó javítása területén. A gyors műszaki fejlesztés ellen hat itt is a vállalati gazdálkodás jövedelem időhorizontjában többek között a nagy értékű beépített eszközök megtérülésének igénye. Ismerjük a monopolisztikus magatartás olyan formáját is, amikor az olcsóbb termékek termelésének és forgalmazásának beszüntetésével a szükségleteket már csak jóval magasabb árú termékkel lehet kielégíteni. Mindez azt tanúsítja, hogy a szocialista monopólvállalatok tevékenységében is jelentkezhetnek veszélyek, kedvezőtlen gazdasági tendenciák, amelyek ellen szélesíteni kell a szocialista állam tudatos monopólium-ellenes gazdaságpolitikájának hatékony eszközeit.

Az eddigiek összefoglalásaként, ha a monopólvállalatok helyét kívánjuk a szocialista termelési viszonyok rendszerében körvonalazni, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a gazdasági kategória inkább a technikai-gazdasági relációk tartományába tartozik, de a modern tőkés társadalomban szembeni tartalmi és funkcionális változásai alapján a társadalmi-gazdasági viszonyokat is tükrözi.

II. Piaci verseny és monopólvállalatok az indirekt irányítás rendszerében

A gazdaságirányítás direkt rendszerének elméleti alapkonceptiója az áru- és pénzviszonyok szocializmusbeli korlátozott szerepén nyugodott. Ebből az alapalásból következett, hogy tagadta a verseny fennmaradásának szükségességét és a piaci versenyt a tőkés termelőmód jellegzetes anarchikus versenyével azonosította. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer a szocialista tervgazdálkodás új elméleti felfogását jelenti, amely az áruviszonyok aktív szerepe, s ezen belül többek között *a sajátos szocialista piaci verseny kibontakoztatásának* feladatait helyezi a központi gazdaságirányítás munkájának homlokterébe.

Az árutermelés mindegyik történelmi típusának *immanens tényezője a gazdasági (piaci) verseny*. A különérdekű piaci szereplők versengése ugyanis az a hajtóerő, ami kikényszeríti a piaci folyamatok, automatizmusok megvalósulását, mert a kereslet-kínálat, ár, jövedelmezőség és a termelési (forgalmi) arányok közötti *oksági összefüggés béna marad, ha nincs piaci verseny*. Így a termelők és a fogyasztók egymással szemben, illetve egymás közötti ellentétes érdekeltsége váltja ki a piaci versenyt, vagy más kifejezéssel a különböző gazdasági érdekek összeütközését, harcát a piacon a szocialista gazdaságban is, amelynek végső eredményei a népgazdaság tervszerű fejlődését segítik, vagy a részletkérdésekben kontrollálják.

Mivel a piaci versenyt is magukba foglaló áruviszonyok a mindenkori tulajdonviszonyok sajátos minőségét tükrözik, ezért a szabályozott szocialista piacon folyó verseny is *alapvetően* más, mint az eddigi árutermelő társadalmak, s ezen belül a tőkés társadalom szabadpiaci, vagy monopólkapitalista versenye. A versenyben résztvevők törekvése mindig azon alapul, vagy arra irányul, hogy *saját javukra fordítsák a fennálló gazdasági egyenlőtlenségeket*. A magántulajdonosi rendszerben az egyenlőtlenség *gazdasági alapját a vagyoni egyenlőtlenségek képezik*. Következésképpen a tőkés konkurenciával szemben a számára meglévő vagyoni előnyök megtartására, növelésére, vagy pedig a gazdasági hátránymak vagyoni előnye változtatására törekszik. Mivel minden tőkés konkurencs célja ez a létrejövő egyenlőtlenségeken keresztül társadalmi méretekben végső soron *a tőke egyenlőségének mércéje*

érvényesül. A verseny által kikényszerített „azonos tőkére jutó azonos profit” általános tendenciájának érvényesülését a modern tőkés monopóliumok erőteljesen korlátozzák, de teljesen felszámolni nem képesek.

A szocializmusban, amely megszünteti mind az örökölt, mind a szerzett vagyonokra épülő osztálykülönbségeket, a piaci verseny alapja lényegileg a társadalomnak nyújtott *hasznos munkateljesítmények különbségei*.⁸ Ezért a szocialista gazdaság indirekt irányítási rendszerében kibontakozó, kiszélesülő verseny *célja* pedig nem más, mint a *munkateljesítmények* (gazdálkodási teljesítmények) társadalmilag szükségesséként elismert *menyiségeivel arányosan* elsajátított vállalati (és egyéni) jövedelmek *növelése*. A gazdasági verseny által kifejezett és kiváltott egyenlőtlenségeken keresztül a szocializmusban a *munka egyenlőségi mércéje* érvényesül, mint tendencia. Bár a szocializmus piaci versenye mentes a társadalmi munka nagymértékű pazarlásától, a tőkés versenyre jellemző anarchikus vonásoktól, annak következtében, hogy a központi gazdaságirányítás közvetett és esetenként közvetlen módszerekkel „vezérli”, korlátozza a piaci folyamatokat, a verseny a szocializmusban is verseny, melyben vannak győztesek, akik az egyenlőtlenség kedvezőbb és vannak vesztesek, akik az egyenlőtlenség hátrányosabb oldalán helyezkednek el egy adott időpontban.

A makroökonómiai döntések primátusának alárendelt piaci versengés a szocialista gazdálkodásban főként *két területen* okoz időleges *veszteséget*.⁹ Egyrészt vállalatunkat a pillanatnyi piaci konjunktúra gyors kihasználása végett kihasználatlan kapacitások tartalékolására ösztönözheti. Másrészt a kedvezőtlen feltételek között, magas munkaráfordítással termelő vállalatok, marginális üzemek verseny által kikényszerített szanalási költségei, amelyek ideiglenesen gazdasági veszteségek, de végső fokon a munkaráfordítások társadalmi hatékonyságát fokozzák. A szanalásra nem kerülő veszteséges vállalatok tevékenységének fenntartását (dotálását) pedig társadalompolitikai szempontok indokolják.

Ha az állami tervirányítás segítségével biztosítva van, hogy hosszabb idő átlagában a versenytársak hátrányai és a nyertesek előnyei arányban állnak az ez időszak alatt teljesített tevékenységeik társadalmi hasznosságával, akkor a verseny a szocializmus természete szempontjából *pozitív szerepet játszik*, elősegíti a gazdasági-társadalmi fejlődést.

A szabályozott piacon folyó versengés domináló *pozitív funkciója a gazdálkodás több területén* nyilvánul meg. 1. A piaci verseny vállalatunkat — a jövedelemelőnyök megszerzése érdekében — az eszközökkel való takarékos gazdálkodásra, a technika fejlesztésére és a termékek minőségének javítására ösztönzi. 2. A versengés lehetővé teszi a fogyasztók szükségletének gyorsabb és jobb kielégítését, mivel a verseny a jövedelemkülönbségek megmerevedése, tartós kötődése ellen is kivált gazdálkodási ellenhatásokat. 3. Nagyméretekben elősegíti a kereslet-kínálat egyensúlyának a kialakulását. Ez az utóbbi egyensúlyozó funkció azt is jelenti, hogy a munkaráfordítások hasznosságának a piaci értéktételekben megnyilvánuló különbségei orientálják a társadalom rendelkezésére álló erőforrások szükségleteknek megfelelő szétosztását, legalábbis a dinamikus szinttartás mértékéig.

Ahhoz, hogy a szocialista gazdaság fejlődésében a sajátos piaci verseny hatásai aktív szerepet tölthessenek be, *néhány bonyolult előfeltétel megteremtése vált szükségessé*. A meghatározott mértékű piaci verseny kibontakoztatása megkívánja

8. Dr. Szabó Kálmán: „Terv és piac”. (Kézirat, 1969. Bpest.)

9. Wilcsek Jenő: A gazdasági verseny helye és szerepe az új gazdasági mechanizmusban. (Közl. Szemle 1967/7—8.)

olyan gazdasági helyzet sokoldalú elősegítését, amelyben a termékek nagy részénél nincs általános túlkereslet. Nincs egészséges verseny anélkül, hogy a fizetőképes szükségletet ne érje el, illetőleg minimális mértékben ne lépje túl a termékek kínálata. Ellenkező esetben a vevők versenyéről, pontosabban a vevők kiszolgáltatottságáról beszélhetünk, ami zavarja a szükségletre termelési törvények érvényesülését. További lényeges előfeltétel a központi gazdasági szabályozás közvetett módszereinek, közgazdasági szabályozó eszközeinek általános alkalmazása, amelyek nem zárják ki a versenyt. Ide tartoznak a vállalati önálló gazdálkodás valós feltételeinek megteremtése, a nyereségcentrikus szabályozás eszközei, vagy a forgalmi kényszerpályák felszámolása stb. Lényeges előfeltétel a gazdasági szabályozók egységessége és stabilitása követelményének figyelembe vétele is. A főként gazdasági feltételek mellett a piaci verseny *szervezeti-gazdasági előfeltétele* végül, hogy a népgazdaság ágazataiban ne legyenek célszerűtlen monopolisztikus organizációk és egyes vállalatoknak hatósági funkciói.

A piaci verseny és a monopólium a szocializmusban is *egymással összefügg ellentétes fogalmak*. Mint már említettük, a verseny értelme nálunk is a piaci-gazdasági előnyök megszerzése, növelése. A verseny során megszerzett ideiglenes előnyök azonban egyes vállalatoknál tartós jellegűvé válhatnak, amelyek a verseny előző formáinak a korlátozásával, azok tagadásával a piaci versenyt egy minőségileg magasabb szintre emelik. Lenin munkássága nyomán ismert, hogy a technikai fejlődésben gyökerező tőkés monopóliumok a szabadversenytől eltérő monopolisztikus versenyt alakítanak ki, amelyben tőkés természetükből eredően a legerősebbek megsarcolják az egész társadalmat és stagnációs tendenciát váltanak ki.

A szocialista társadalmi tulajdon azonban megfosztotta a versenyt *ön szabályozó jellegétől, ami megváltoztatja a piaci verseny és a monopóliumok dialektikus ellentmondását is*. Elméletileg nézve ez azt jelenti, hogy a szocialista tervgazdálkodásban a két kategória ellentmondása nem éleződhet ki, tehát nem destruktív ellentétéről, hanem inkább egymást erősítő és a társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatába állítható ellentétről van szó.

A szocialista gazdaságban a technikai haladásnak nem kizárólagos motorja a piaci verseny és a monopólvállalatok, monopolisztikus helyzetek sem spontánul alakulnak ki. A szocializmus eddigi fejlődéstörténete során a technikai fejlődés és a koncentráció méretkövetelményeihez igazodva az állam tudatos szervezőmunkájának alapján alakultak ki a különböző monopólvállalatok és a gazdasági monopolisztikus helyzetek (pl. kereskedelemben stb.). Az sem véletlen, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban és Lengyelországban a gazdasági haladást elősegítő koncentráció szorgalmazása a reform egyik központi gondolata. Természetesen nem mindenáron való, ésszerűtlen koncentrációra kell törekedni, hanem csak arra, amely a hatékonyság növekedését elősegíti. Ez pedig szükségessé teszi a piaci verseny hatásainak és az árszállítók nagyban termelési előnyének az összeegyeztetését.

Nézetünk szerint a piaci verseny és a monopólhelyzetek összefüggését *differenciáltan kell megítélni* a szocializmusban, ahol a piaci versenyt leginkább az oligopóliumos verseny folyamataihoz hasonlíthatjuk.

Más a piaci versengés és a technikai fejlődés által indokolt, belföldön monopolisztikus helyzetben levő nagyvállalatok kapcsolata és megint más a gazdaságilag célszerűtlen kizárólagos helyzetű gazdasági szervezetek összefüggése. Az első esetben a világgpiaci versenyben és a technikai progresszióban élenjáró óriásvállalatok gazdasági-társadalmi előnyei jóval nagyobbak annál — a belföldi verseny esetleges korlátozásából származó hátrányok ellenére is —, mintha ugyanazon termékek előállítását, vagy funkciók teljesítését — pusztán csak azért, hogy legyenek bel-

földi konkurensek — két vagy több alacsonyabb hatékonyságú kisebb vállalatra decentralizálnánk. De a technikai fejlődéstől elszakadt indokolatlan monopóliumhelyzetek viszont a sarcjellegű extrajövedelem megszerzésének lehetőségével sértik a közérdeket, akadályozzák a szükségletek mind jobb kielégítését, ezért az ilyen jellegű monopóliumvállalatok decentralizálása, megszüntetése természetesen szükségeszerű.

A monopóliumvállalatok ilyen értelmű differenciált megítélése következtében nem tudunk egyet érteni azokkal a nézetekkel, amelyek szemléletileg szembeállítják a piaci versenyt a monopóliumvállalatokkal és a szabadpiaci verseny anakronisztikus feltámasztása érdekében a szocialista gazdaságban a monopóliumvállalatokat „szükséges rossznak” tartják, melyeknek mindegyikét gyorsan fel kell számolnunk. Ezt vitatva mi szükségesnek és hatékonyak tartjuk a termelési koncentráción alapuló monopóliumvállalatok tevékenységét, mert — egyetértve Megyeri Endre nézetével — a szocialista állam a rendelkezésére álló gazdasági és politikai eszközökkel optimálisan összeegyeztetheti a nagybani termelés előnyeit a piaci verseny kedvező hatásaival.¹⁰

A szocialista áru gazdasághoz tartozó piaci verseny és a monopóliumvállalatok vagy monopóliumhelyzetek összefüggésében a megoldandó probléma abban rejlik, hogy az állam, de a közgazdasági tudomány sem ismeri kellően, a kevés gyakorlati tapasztalat miatt azokat a hatékony gazdaságpolitikai eszközöket, amelyekkel az új feltételek közepette a hagyományos, a monopóliumvállalatok által korlátozható versenyformákat kiegészítve eredményesen kényszeríteni lehetne a kül- és belpiaci versenyre, melynek révén megakadályozható, vagy minimalizálható lenne a társadalmi közérdeket sértő monopolisztikus magatartás kialakulásának veszélye.

A monopóliumvállalatok belpiaci versenyének a szocialista tervezettségű indirekt modelljében az alábbi fontosabb területei vannak. Egyrészt az azonos fajta termékek túlnyomó részét vagy teljes mennyiségét egyedül előállító vállalatoknak is számolni kell azzal a konkurenciával, amelyet a helyettesítő termékek jelentenek a termékek értékesítése, illetve beszerzése tekintetében. Másrészt a felhasználók (fogyasztók) általában a szocializmusban is rangsorolják a szükségleteiket. Ezért a monopóliumvállalatok számára sem közömbös, hogy termékeik milyen hányadát kötik le a fizetőképes keresletnek. Következésképpen, ha nem is áll fenn a termékek helyettesítésének lehetősége a monopóliumvállalatok között, végső soron verseny folyik a fizetőképes kereslet nagyobb hányadának lekötéséért. A verseny eszközei a rugalmas keresletű termékek tekintetében az árpolitika és a költségek csökkentése, a rugalmatlan termékek versenyében pedig főként a termékek minősége, műszaki paraméterei, garanciális feltételei stb. Megemlítjük, hogy alkalmanként konkurenciát jelentenek e vállalatok számára a kis- és középvállalatok, vagy az iparon kívüli ágazatok (mezőgazdasági) napjainkban még jelentéktelen volumenű termékei is. Az említett konkurencia jelentőségének fokozását a fogyasztási cikkek egyes területein tartjuk indokoltnak.

Mindezen versenyformák és eszközök monopóliumvállalatokra gyakorolt pozitív hatásának az erősítése és új elemekkel történő gazdagítása érdekében olyan feltételek fokozatos kiépítésére van szükség, amelyek a világpiacon versenyt felé. Így e vállalatok is állandó versenyre lesznek kényszerítve a technikai progresszióban, a piacaik megtartásában és bővítésében. Felmerül itt, mint hatékony versenyforma a belföldi termékek választékát bővítő import fokozása. Általános vélemény azonban, hogy az

10. I. m.: Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztályának Tájékoztatója. 1968. aug. Bpest.

eddigiekben — főként a fogyasztási cikkek területén az import, vagy csak a belföldi hiányokat pótolta, vagy pedig a behozott luxuscikkek inkább a belföldi termékek áremelésére csábítottak az árak leszorítása helyett. De indokolt, hogy az állam éppen a monopólhelyzetű vállalatokat érintő területen nem alkalmaz exportszűbvenciót, vagy védővámokat. Végül szükséges olyan ágazatok, termelési profilok gazdaságpolitikai preferálása is, amelyek akár termékeik útján közvetlenül, akár deviza kitermelő képességük útján közvetve a monopólvállalatok tevékenységének helyettesítőiként léphetnek fel. Az állami tudatos monopóliumellenes gazdaságpolitikának, gazdasági szabályozásnak és ellenőrzésnek kell tehát arról gondoskodnia, hogy a belföldi partnerek versenyét a világpiaci verseny hatásai erősítsék, vagy pótolják a monopólvállalatok tekintetében. A monopólium-ellenes gazdaságpolitikának a külkereskedelem állami szabályozása mellett még számtalan eszköze van. Ilyen eszköz pl. a jövedelemszabályozás, ezen belül a progresszív adórendszer, de ide tartozik a szállítási szerződések új rendszere is.

Д-р Миклош Шипош

МОНОПОЛИСТИЧЕСКИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ И РЫНОЧНАЯ КОНКУРЕНЦИЯ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В первой части статьи автор анализирует развитие венгерской промышленности. Устанавливает, что в социалистическом хозяйстве на внутреннем рынке могут возникать и действовать такие крупные предприятия, которые, находясь в господствующем положении, в конкуренции экономически превосходят. Эти крупные предприятия существенно отличаются от монополистических предприятий, но их деятельность во многом похожа на деятельность, осуществляемую монополистическими предприятиями (например необоснованное повышение цен, замедление технического прогресса и т. д.).

Во второй части статьи автор занимается вопросами отношений крупных предприятий к процессам рынка, служащим интересам народного хозяйства. В статье подчеркивается, что и социалистическое государство имеет в своем распоряжении экономические средства, с помощью которых можно принудить крупное предприятие — занимающее в стране исключительное положение, — к конкуренции, содействующей развитию народного хозяйства.

Dr. Miklós Sipos:

„MONOPOLUNTERNEHMEN“ UND KONKURRENZ IN DER SOZIALISTISCHEN WIRTSCHAFT

Es wird im ersten Teil des Abhandlung auf Grund der Analyse der Entwicklung der ungarischen Industrie festgestellt, dass sich Grossunternehmen in Machtstellung in der sozialistischen Warenwirtschaft auf dem engen inneren Markt herausbilden können. Sie sind ihren Partnern bei der Konkurrenz wirtschaftlich überlegen. Diese Unternehmen unterscheiden sich zwar grundsätzlich von den kapitalistischen Monopolen, jedoch hat ihre Tätigkeit Ähnlichkeiten mit der monopolistischen Haltung (z. B. willkürliche Preiserhöhungen, Verlangsamung der technischen Entwicklung usw.).

Im zweiten Teil wird die Beziehung zwischen der den volkswirtschaftlichen Interessen unterstellten Warenzirkulation und der Grossunternehmen behandelt. Als wichtiges Ergebnis der Untersuchung wird festgestellt, dass der sozialistische Staat über ökonomische Mittel verfügt, die auch die Unternehmen in ausschliesslicher Position auf dem inneren Markt zur Konkurrenzkampf zwingen, die für die wirtschaftliche Entwicklung vorteilhaft ist.